

В. О. Кіктенко

СУЧАСНА МОДЕЛЬ РОСІЙСЬКО-КИТАЙСЬКИХ ВІДНОСИН: АСИМЕТРИЧНЕ СТРАТЕГІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО

П'ятнадцять років тому, 16 липня 2001 року, в Москві було підписано “Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво між Російською Федерацією та Китайською Народною Республікою”. Цей документ став основоположним міжнародно-правовим актом сучасних російсько-китайських відносин, який, за запевненням обох сторін, у повній мірі виражає глибокі історичні традиції добросусідства та дружби між російським і китайським народами, підводить підсумки розвитку російсько-китайських відносин на початок нинішнього століття та намічає шляхи їхнього подальшого всебічного розвитку. Однак реальний стан речей дає підставу багатьом експертам сумніватися в цій ідилічній картині.

Відносини Росії і Китаю мають свою тривалу історію, власну структуру й динаміку, а характер їхньої співпраці в цілому можна визначити як поєднання співпраці і конкуренції. 1950 року було проголошено гасло “Росія та Китай – брати навек”, і сьогодні Кремль намагається представити російсько-китайське партнерство як вирішення проблем, що виникли в результаті власної ізоляції від Заходу. Відносини Росії й Китаю в сучасному світі є одним з найважливіших політичних питань, дослідженню якого присвячена велика кількість публікацій. Після розпаду СРСР у 1991 році Росія оголосила себе правонаступницею “червоної імперії”, але в реальності вона не змогла зберегти свій статус. У свою чергу, Китай після успішно проведених соціально-економічних реформ має всі шанси стати другою після США наддержавою. Таким чином, очевидно, що характер сучасних російсько-китайських відносин істотно відрізняється від російсько-китайських і радянсько-китайських відносин (з 1860-го по 1991 рік), коли домінуючою стороною була Росія.

“Новий тип відносин” Росії і Китаю

Китай протягом усієї своєї історії ніколи не виявляв особливої вірності угодам про вічну дружбу та співробітництво, і задекларована Сталіним і Мао Цзедунем “вічна дружба” закінчилася незабаром після смерті радянського диктатора прикордонної конфронтацією між двома “братніми соціалістичними країнами”. У 1990-ті роки російсько-китайські відносини характеризувалися в основному двома важливими аспектами: 1) нормалізація відносин; 2) ідейно-ціннісне зближення в протистоянні Заходу, що, правда, не було союзом, а тільки посиленням їхніх позицій. У цей час російсько-китайське партнерство служило свого роду доповненням до відносин із західними країнами, від яких Росія і Китай сильно залежали економічно й технологічно [Wilson 2004, 61–143; Wishnick 2001, 118–134; Rapprochement or rivalry... 2000, 47–141].

Китайська сторона для вибудовування співпраці з Росією останні двадцять років керується концепцією “новий тип відносин великих держав” (新型大国关系, *xīnxíng dàguó guānxì*). На думку китайських аналітиків, закінчення холодної війни і глибинні зміни в міжнародній системі дозволили Китаю з середини 1990-х років використовувати “новий тип відносин” з урахуванням національного відродження Китаю

як стратегічної мети. На XIV з'їзді Комуністичної партії Китаю було відзначено, що стабільна ситуація у світі є основою досягнення стратегічних цілей Китаю, а “новий тип відносин” повинен сприяти цьому [Цзян Цзємін 2001, 62–115].

Конкретні кроки в цьому напрямку були зроблені ще під час епохального візиту Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова в Китай у 1989 році, в ході якого радянське керівництво для нормалізації відносин з КНР пішло на поступки. Візит президента Російської Федерації Б. М. Єльцина в 1992 році став основою для встановлення “нового типу відносин” між Росією і Китаєм, про що вперше було заявлено головою КНР Цзян Цзємінем у Москві під час його візиту з 7-го по 9 травня 1995 року з нагоди 50-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Росія і Китай заявили про необхідність спільно докладати зусиль задля розвитку довгострокових і стабільних відносин добросусідства, дружби та взаємовигідного співробітництва нового типу. 23 квітня 1997 року “новий тип відносин” було зафіксовано в “Російсько-китайській спільній декларації про багатополярний світ і формування нового міжнародного порядку”. У документі затверджувалася необхідність встановлення нового світового порядку, і зокрема йшлося про те, що жодна країна не повинна прагнути до гегемонії, виступати з позиції сили й монополізувати міжнародні відносини [Російсько-китайська совместная декларация...]. Підписання цього документа не в останню чергу було пов'язано з охолодженням американо-китайських відносин через події на площі Тяньаньмень у 1989 році, кризу в Тайванській протоці в 1995–1996 роках, розширення НАТО та ін.

1 липня 2005 року в Москві голова КНР Ху Цзіньтао і президент РФ В. В. Путін підписали “Спільну декларацію Китайської Народної Республіки та Російської Федерації про міжнародний порядок у XXI столітті”, в якій підтверджувалися принципи, зафіксовані в Декларації 1997 року, і зазначалося, що головними завданнями людства у XXI столітті мають стати збереження миру, стабільності і безпеки для всіх, всебічний гармонійний розвиток в умовах рівності, дотримання суверенітету, взаємної поваги, взаємної вигоди і гарантії перспектив розвитку майбутніх поколінь [Совместная декларация... 2005]. “Новий тип відносин” Росії та Китаю в цілому базується на таких принципах: 1) багатополярність, 2) визнання сфер впливу, 3) ООН – це основа легітимності світового порядку, 4) розширення співробітництва (стратегічна координація з регіональних питань і криз, взаємна підтримка з питань, пов'язаних з основними інтересами двох країн), 5) синхронізація дій в ООН і на інших міжнародних майданчиках. З 1996 року Росія та Китай почали розглядати одне одного як стратегічних партнерів у багатополярному світі. Угоди про заходи зміцнення довіри і взаємне скорочення збройних сил уздовж кордону були підписані в 1996 році, а в 1998 і 1999 роках на двосторонніх саммітах визначені завдання торгово-економічного співробітництва та спільної боротьби з тероризмом і сепаратизмом [Wilhelmsen, Flikke 2011, 865–901]. Цікаво, що на тлі відродження взаємин у 1990-ті роки в Росії відродилася і стара концепція “жовтої небезпеки”¹, найбільш сильно проявившись на російському Далекому Сході [Лукин 2007, 438–450].

16 липня 2001 року в Москві було підписано “Російсько-китайський договір про добросусідство”, яким передбачався розвиток співпраці в торговельно-економічній, військово-технічній, науково-технічній, енергетичній, транспортній та інших галузях, що, зокрема, стосується спільної боротьби з тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом. Крім того, Росія та Китай підтвердили, що не застосовуватимуть першими одне проти одного ядерну зброю і не будуть взаємно націлювати стратегічні ядерні ракети. Хоча в тексті договору підкреслюється, що він не спрямований проти третіх країн, на думку багатьох експертів, підписання цього договору не в останню чергу було пов'язане з побоюваннями Росії і Китаю щодо посилення впливу США у світі. 2001 року була створена Шанхайська організація співробітництва, що стало першим проявом розробок Росією й Китаєм власних державних концепцій

“м’якої сили” [Wilson 2015, 1171–1202]. Найбільшим успіхом у це десятиліття стало здійснення демаркації кордонів між двома країнами, остаточне завершення якої відбулося у 2008 році [Акихиро Ивасита 2006, 15–34; Воскресенский 2004, 494; Титаренко 1994, 130]. У тому ж році була підписана “угода століття” щодо експорту нафти через нафтопровід “Східний Сибір – Тихий океан”. У цій угоді Росія вже проявила себе як більш слабкий партнер, бо Кремль гостро потребував китайського капіталу для націоналізації раніше приватизованих нафтових компаній і доставки нафти більш дорогим та небезпечним залізничним маршрутом. Тобто стратегічне “енергетичне партнерство”, проголошене у 2008 році, ставало все більш проблематичним у зв’язку з новими розбіжностями щодо цін на газ і транспортних маршрутів у 2014 році і пізніше. Разом з тим у період із 2006-го по 2010 рік Китай різко знизив експорт російських озброєнь, що побічно вказує на те, що Китай міг скопіювати збройні технології для подальшого перепродажу на ринках, де Росія є його конкурентом [Jakobson 2011, 4–13].

У 2000-ні роки торгово-економічні відносини і політичні контакти між Москвою та Пекіном досягли значного прогресу. З 2000-го по 2013 рік обсяг двосторонньої торгівлі зріс більш ніж у десять разів, з 8 до 89,2 мільйона доларів. Після російської анексії Криму та збройної агресії на Сході України відносини Росії зі Сполученими Штатами і країнами Західної Європи різко погіршилися. 2014 року Кремль ініціював “поворот на Схід” у зовнішній політиці, який в основному був пов’язаний з посиленням російсько-китайських відносин, у результаті чого було підписано низку важливих угод. Однак очікування російської влади поки не виправдалися: за підсумками 2015 року торговельний оборот між Китаєм і Росією знизився на 28,6 % і склав 68,06 мільярда доларів. У січні 2016 року, за даними Головного митного управління КНР, товарообіг між Китаєм і Росією в доларовому еквіваленті скоротився на 8,9 % у порівнянні з аналогічним показником минулого року, склавши 4,99 мільярда доларів. Навіть у самій Росії не всі експерти поділяють ентузіазм влади і вважають, що за умов поліпшення відносин Росія може опинитися в повній залежності від Китаю. Є істотні розбіжності між Росією та Китаєм у зовнішній політиці, що перш за все стосується їхніх конкуруючих інтеграційних проектів у Євразії. Проект Сі Цзіньпіна зі створення Нового шовкового шляху передбачає формування економічної зони, що включає в себе Китай, Центральну Азію і Європу. Оскільки цей проект охоплює Казахстан, Таджикистан та Узбекистан, то, по суті, це конкурент Митного союзу, особливо в Центральній Азії, що не може не турбувати Москву. Крім того, створення сильних альянсів можливе тільки на рівноправній основі, коли між союзниками немає значних відмінностей в економічному розвитку і міжнародному впливі. Але Росія та Китай – це країни різних вагових категорій (наприклад, ВВП Китаю в п’ять разів вищий, ніж ВВП Росії) [Bergyman 2010, 128].

Росія – Китай: союз чи конфлікт інтересів?

У численних дослідженнях аналізується нове зближення Росії й Китаю, а також дається прогноз щодо подальшого розвитку відносин між цими країнами. Якщо, наприклад, Річард Вайц вважав, що це “покращення” відносин насправді є “регресом до середнього значення” [Weitz 2003, 40], то в останніх дослідженнях посилення партнерства Росії та Китаю розуміється як зрушення в бік багатополарності [Hiro 2010; Lo Vobo 2008] і перерозподіл сил у міжнародній системі [Brooks, Wohlforth 2008, 72].

Провідні російські китаєзнавці після розпаду СРСР взялися обстоювати пріоритет “китайського вектора” в зовнішній політиці Росії. Так, академік М. Л. Титаренко (1934–2016) наполягав на необхідності більш повного розкриття євразійської політики Росії перш за все на східноазіатському і південному напрямках [Титаренко 2005, 11]. Причому він вважав, що російська політика за всіма об’єктивними

показниками явно збігається з китайськими ресурсами для співрозвитку Росії та Китаю. «Життєве значення освоєння ресурсів Сибіру й Далекого Сходу, соціально-економічного піднесення цих територій російської держави – імператив розвитку Росії і збереження її цілісності. Все це ставить Росію перед невідворотністю та невідкладним вибором: або ми проявляємо політичну волю і йдемо на широку співпрацю з Китаєм як з надійним та зацікавленим у такій довгостроковій і взаємовигідній співпраці партнері... або, піддавшись забобонам і міфам про “китайську демографічну експансію” й “китайську загрозу”, втратимо шанс, дозволимо перетворити Росію у фактор стримування Китаю, а значить, позбавимо себе партнера по співрозвитку» [Титаренко 2005, 11]. Ця точка зору знайшла своє вираження в офіційній позиції. 27 лютого 2012 року “Московские новости” опублікували статтю В. В. Путіна, в той час прем’єр-міністр Росії, в якій він пише: «...зростання китайської економіки – аж ніяк не загроза, а виклик, який несе в собі колосальний потенціал ділового співробітництва, шанс зловити “китайський вітер” у “вітрила” нашої економіки. Ми повинні активніше вибудовувати нові коопераційні зв’язки, поєднуючи технологічні та виробничі можливості наших країн, задіюючи – зрозуміло, з розумом – китайський потенціал з метою господарського піднесення Сибіру і Далекого Сходу» [Путин 2012].

Ще один російський китаєзнавець, О. Лукін, виділяє цілий ряд спільних інтересів Росії і Китаю, що лежать в основі їхнього зближення: 1) перехід від однополярного до багатополярного світу; 2) прагнення до збереження існуючої системи міжнародного права, що ґрунтується на принципі державного суверенітету, в основі якого лежить Організація Об’єднаних Націй та її Рада Безпеки; 3) аналогічні або ідентичні офіційні позиції щодо регіональних конфліктів; 4) прагнення перенести глобальну фінансову вагу із Заходу в інші частини світу; 5) взаємна довіра як торгово-економічних партнерів; 6) спільні зусилля з регіонального розвитку вздовж російсько-китайського кордону; 7) спільний підхід до Центральної Азії; 8) спільний скептицизм щодо західних цінностей [Lukin 2015, 9–10].

Серед аналітиків сформувалося два основних підходи до оцінок перспектив російсько-китайських відносин: 1) у найближчому майбутньому відбудеться охолодження або розрив відносин (деякі західні аналітики припускали, що конфлікти в Сирії та Україні могли до цього призвести, але цього не сталося); 2) відносини ґрунтуються на стратегічних та ідеологічних факторах, які визначають США як головну перешкоду для розвитку, – створення антиамериканського, анти-західного стратегічного альянсу [Lo Vobo 2008]. Другий підхід передбачає, що союз із Росією дасть Китаю ряд важливих стратегічних переваг і буде найкращим варіантом для китайської дипломатії, хоча така точка зору не є домінуючою ані в китайській науці, ані в офіційній зовнішньополітичній доктрині. Цей підхід ґрунтується на історичних прецедентах союзницьких відносин Китаю та Росії (Оборонний союз між Росією й Китаєм 1896 року², Радянсько-китайський договір про дружбу і союз 1945 року³, Радянсько-китайський “Договір про дружбу, союз і взаємну допомогу” 1950 року⁴). Необхідно відзначити, що всі ці російсько-китайські союзи мають спільні риси: 1) головна мета – колективний захист проти можливої воєнної агресії Японії; 2) нетривалість дії; 3) причиною розриву союзів були проблеми в двосторонніх відносинах; 4) розрив союзів приводив до зниження рівня відносин.

Для китайських вчених ідея створення нового російсько-китайського союзу завжди залишалася актуальною, але в цілому їхня позиція була слабкою і нечіткою. Починаючи приблизно з 2012 року, ситуація змінилася, бо в цей час деякі впливові китайські вчені почали більш активно говорити про можливість такого альянсу і доводити цю точку зору до широкого загалу (найяскравіші представники – Янь Сюетун⁵ і Чжан Веньму⁶). Відповідно до цього підходу російсько-китайський союз є можливим, що обґрунтовується тим, що 1) і Китай, і Росія не можуть повністю

інтегруватися із західним світом, 2) США не можуть бути повноцінним союзником ані Китаю, ані Росії. Прихильники цього підходу вважають, що в умовах наростаючого стратегічного стримування з боку Західного світу для Росії найкращим варіантом є союз із Китаєм. Оголошений Росією у 2014 році “поворот на Схід” тільки посилив цю точку зору.

Найчастіше експерти визначають такі переваги для Китаю від альянсу з Росією: 1) подальше збільшення економічної і військово-політичної могутності Китаю призведе до посилення тиску ззовні. Китайсько-американські структурні конфлікти і китайсько-японські регіональні структурні конфлікти стають все більш гострими. У таких обставинах зростає потреба в створенні альянсу з країною, яка має схожі стратегічні інтереси, і це послабить міжнародний тиск на Китай; 2) країна без союзників не може стати світовим лідером. Китай вже є другою економікою світу, а глобальна структура розвивається в бік формування біполярної американо-китайської структури. Китай не повинен боятися такої перспективи, а навпаки, активно розвиватися в цьому. Союз із Росією може допомогти реалізувати цю можливість, і більш того, це визначається як найкращий спосіб досягнення Китаєм рівня наддержави; 3) зміна конфігурації розподілу постійних членів РБ ООН (замість формули 1:4 (Китай проти США, Великобританії, Франції та Росії) формула 2:2 (Китай і Росія проти США та Великобританії)); 4) російсько-китайський союз буде підтримувати Потсдамсько-Ялтинську систему безпеки, яка, як і раніше, спрямована на запобігання повторній появі японського милітаризму й підтримання миру в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Та якщо Сполучені Штати схильні до виходу з цієї системи в Східній Азії, то російсько-китайський союз може запобігти розвитку цієї тенденції і зберегти Потсдамсько-Ялтинську систему безпеки в цьому регіоні. Однак, як показав хід подальших подій, саме Росія фактично порушила цю систему безпеки шляхом анексії Криму та прямої військової підтримки сепаратистів на Сході України.

Прихильники зазначеного підходу вважають, що російсько-китайський союз істотно не змінить характеру відносин між великими світовими державами, не посилить структурні конфлікти Китаю зі Сполученими Штатами та не поглибить протистояння між американо-японським і китайсько-російським альянсами. Це не буде початком нової холодної війни, бо російсько-китайський союз відповідає сучасним тенденціям, а не недавнім історичним прикладам. Жодна зі сторін у китайсько-радянському альянсі не матиме переваги, хоча об’єктивно Китай є більш сильною стороною. Що стосується політики неприєднання, базового принципу зовнішньополітичної доктрини КНР, то, за одним з пояснень, цей принцип повинен бути відкинтий, тому що він не є домінуючим у практиці сучасних міжнародних відносин, а згідно з іншим поясненням, основою китайської дипломатії є не позаблоковість, а незалежна зовнішня політика.

Підтримка можливості створення російсько-китайського союзу базується на основі історичного досвіду співпраці КНР і на сучасній взаємній зацікавленості двох країн. Сьогодні офіційні особи РФ і КНР постійно заявляють про досягнення найвищого рівня двостороннього співробітництва, однак насправді пік цих відносин був ще в 1950-ті роки. Незважаючи на швидкий розвиток торгово-економічного співробітництва КНР і РФ, власне економічні інтереси не так інтегровані, як це було в 1950-ті роки, і більше того, економіка відстає від політики. У той же час складно уявити собі інтеграцію економічних інтересів цих двох країн, бо китайська економіка набагато перевершує російську за рівнем і темпами. На думку Гао Фейя і Чжан Цзяня, торгово-економічні відносини є слабкою ланкою в російсько-китайському стратегічному партнерстві [高飞 2013]. При цьому надмірна інтеграція може поставити Росію в залежне становище від Китаю, що буде заважати політичним і економічним інтересам РФ. Тому, хоча Китай вже є найбільшим торговим партнером

Росії, економічна інтеграція не стоїть на порядку денному цих двох країн. Незважаючи на це, російсько-китайські відносини на цей момент характеризуються китайською стороною як успішні: 1) повністю вирішені територіальні та прикордонні питання (“Договір про добросусідство, дружбу і співробітництво між Китайською Народною Республікою та Російською Федерацією” (2001 рік); 2) китайсько-російські відносини ґрунтуються на принципі рівноправності, чого не було протягом попередніх 150 років; 3) в основу китайсько-російських відносин покладено національні інтереси, а не загальну ідеологію; 4) частковий збіг зовнішньополітичних інтересів може зробити російсько-китайські відносини важливим фактором міжнародної політики; 5) вихід російсько-китайського військового співробітництва на більш високий рівень (центральний елемент для встановлення альянсу).

Китай вважає Росію своїм партнером перш за все тому, що російське керівництво не критикує китайську політичну систему. Китаю сьогодні легше співпрацювати з Росією, ніж раніше з Радянським Союзом, бо Росія – це менш вагомий гравець. “Піднесення Китаю” кардинально змінило ситуацію у світі, що позначилося і на російсько-китайських відносинах, у яких Росія сьогодні є аутсайдером. У китайській дипломатії активно використовується форма стратегічного партнерства⁷ для демонстрації своїх мирних намірів (“мирне піднесення Китаю”)⁸ і забезпечення у випадку з Росією на своєму північному та північно-західному кордонах стабільності. Китай засновує стратегічне партнерство з Росією на двох основних принципах: 1) протидія зростаючому впливу Сполучених Штатів в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні і в Центральній Азії; 2) можливість отримання передових військових технологій і озброєння. Таким чином, Китай підпорядковує свої відносини з Росією двом всеосяжним цілям: 1) підтримка стабільності в регіоні для забезпечення подальшого економічного зростання Китаю; 2) управління “мирним піднесенням Китаю” для запобігання конфронтації з великими державами, які можуть перешкоджати подальшому розвитку Китаю [Ferdinand 2011, 25–26]. Можна сказати, що в зовнішній політиці Китаю тільки Росія і США є визначальними для створення тих чи інших міжнародних конфігурацій, а всі інші партнери мають другорядне значення. Але становище Росії і США тут не рівнозначні для Китаю, який є важливим кредитором Сполучених Штатів, і це забезпечує міцний зв’язок між країнами. При цьому Китай не бажає, щоб його відносини з Росією вплинули на більш важливі зв’язки зі США [Lo Bobo 2008, 46]. У рамках прагматичної зовнішньої політики Китай використовує свої відносини з Росією як один із численних інструментів, задіяних у суперечці зі Сполученими Штатами [Rozman 2000, 542].

Однак перераховані вище сприятливі умови для встановлення російсько-китайського союзу не є абсолютними показниками саме такого розвитку подій. Одним з головних заперечень все-таки є політика позаблоковості, бо відмова від політики неприєднання на практиці обернеться для Китаю серйозним викликом і необхідністю фундаментально трансформувати свої міжнародні зв’язки. Теоретично обґрунтовані позитивні ефекти від укладення російсько-китайського союзу недостатньо очевидні за умов урахування можливих негативних наслідків, які дуже складно чітко визначити. Сучасний рівень стратегічного партнерства цілком допускає досягнення всіх поставлених завдань економічного і військово-політичного співробітництва Китаю та Росії без укладення союзу між ними. Крім того, в умовах наростаючої воєнної агресії Росії (Грузія, Україна, Сирія) висновок союзного договору змусив би Китай до необхідності прямої підтримки Росії в цих конфліктах, що, у свою чергу, загострило б відносини Китаю зі Сполученими Штатами, ЄС та Україною. Тобто при такому сценарії виникнуть серйозні обмеження національних інтересів Китаю, а його зовнішня політика втратить можливість свободи вибору і простору для маневру.

У прийнятій 12 лютого 2013 року “Концепції зовнішньої політики Російської Федерації” сказано, що “На сучасному етапі традиційні військово-політичні союзи не

можуть забезпечити протидію всьому спектру сучасних викликів і загроз, які є транс-кордонними за своїм характером. На зміну блоковим підходам до вирішення міжнародних проблем приходять мережева дипломатія, яка спирається на гнучкі форми участі в багатосторонніх структурах з метою ефективного пошуку вирішень спільних завдань”. Це не означає, що Росія відкидає будь-які союзи, але це положення визначає обережне ставлення до концепції і тактики різного роду альянсів. Більшість російських вчених і експертів виступають проти встановлення військового союзу з Китаєм, навіть ті з них, хто віддає свій голос за міцну російсько-китайську дружбу. Погіршення відносин Росії із західними країнами в результаті “української кризи” не вплинуло на зміну цього курсу. Ані Китай, ані Росія не змінили свої основні принципи і не готові вступати у військово-політичний союз одне з одним. На думку російського китаєзнавця О. Габуєва, Росія і Китай рухаються до створення “м’якого союзу”, що може бути пов’язано тільки з розширенням політичного співробітництва [Gabuev 2015, 7]. Присутність Сі Цзіньпіна 9 травня 2015 року на Параді перемоги в Москві – це скоріше знак китайської сили, хоча в Росії це сприймалося зовсім інакше – як присутність рівного партнера. У цій події найбільш повно, хоча й на символічному рівні, проявилася проблема визначення сучасного стану російсько-китайських відносин, які дістали назву *наростаюча асиметрія* [Lubina 2014, 93–106].

Наростаюча асиметрія відносин Росії і Китаю

Найважливішими ознаками сучасних відносин Росії і Китаю є 1) наростаюча асиметрія на користь Китаю; 2) Росія більше не є головним питанням зовнішньої політики Китаю, а тільки одним з основних елементів загальної стратегії Китаю. 2008 року Бобо Ло, експерт програми “Росія і Євразія” в британському Королівському інституті міжнародних відносин (Chatham House), автор кількох книг про геополітику і роль Росії в сучасному світі, висловив думку, що між Росією та Китаєм виникла “вісь за розрахунком”, тобто ці країни взаємозалежні і зацікавлені в розвитку відносин на основі прагматичного підходу [Lo Vobo 2008]. Однак потім стало очевидно, що Китай почав випереджати Росію, що призвело до наростаючої асиметрії у відносинах. Це перш за все пов’язано зі змінами статусу Китаю у світі і відродженням синоцентричної моделі. Хоча російсько-китайські відносини розвивалися протягом століть, а проте сьогодні немає підстав говорити про можливість посилення співпраці між цими двома країнами, оскільки між ними зростають конкуренція і недовіра. Таким чином, російсько-китайські відносини сьогодні вийшли за традиційні рамки, а жорсткість зовнішньої політики Китаю з приходом до влади Сі Цзіньпіна тільки підсилює цю тенденцію.

Незважаючи на успіхи стратегічного партнерства, відносини між Росією та Китаєм не мають довіри через відсутність розуміння істинних намірів, конкуренцію в Центральній Азії, російську стурбованість щодо її Далекого Сходу і “піднесення Китаю”. Росія бачить себе рівним партнером Китаю, але насправді все більше і більше потрапляє в залежне становище (посилення асиметрії відносин), не визнаючи, проте, цього факту. Серед російських аналітиків таке розуміння відносин Росії і Китаю практично повністю відсутнє. Але в реальності майбутнє цієї співпраці, швидше за все, буде визначати Китай. На думку Бобо Ло, зростаюча асиметрія у двосторонніх відносинах несе довгострокову стратегічну загрозу для Росії. Хоча Пекін не прагне перетворити економічну перевагу у військову, однак перетворення Китаю в глобального гравця неминуче поставить його на передній край міжнародних рішень, що матиме безпосередній вплив на Росію, яка може остаточно втратити своє значення глобального гравця [Lo Vobo 2008, 5] і стати “сировинним додатком” більш потужного Китаю. Росія дедалі більше покладається на підтримку Китаю у фінансуванні своїх проєктів у галузі енергетики та інфраструктури, а Китай, у свою чергу, намагається заручитися підтримкою Росії щодо своєї експансіоністської політики в

Південно-Китайському морі. При цьому хоча Москва й Пекін постійно декларують свої наміри про дружбу і співробітництво в різних офіційних документах, але насправді Росія постійно посилює свій Далекосхідний військовий округ [Blagov 2015].

Таким чином, сучасні російсько-китайські відносини – це не класичний союз, а вісь, що є вираженням динамічних змін у міжнародній системі [Kaczmarek 2015]. Бобо Ло називає цю модель відносин гібридною, що відображає перехідний характер сучасної міжнародної системи [Lo Vobo 2008, 6]. На відміну від Бобо Ло, який розглядає російсько-китайські відносини в широких рамках міжнародних відносин, С. Брукс і В. Волфорт не бачать ніяких ознак альянсу між Росією й Китаєм, а їхні відносини визначають як “м’яке балансування”. Крім того, вони допускають можливість того, що такий стан може перейти до жорсткого силового контрбалансування, а спільне протистояння США тут відіграє другорядну роль [Brooks, Wohlforth 2008, 72]. Однак така характеристика не дає можливості повністю пояснити зближення Росії та Китаю в рамках ШОС і на рівні двосторонніх відносин. За оцінками деяких експертів, ШОС, передвісниця нової “багатосторонності”, – це нова напівглобальна, багатофункціональна організація, яка ставить глибші цілі, такі як управління можливою напруженістю або конкуренцією між Росією й Китаєм з метою здійснення діяльності, спрямованої в першу чергу на запобігання транснаціональним загрозам і розвиток торгово-економічного та інфраструктурного співробітництва [Bailes 2007, 1–3]. Такий інтерес у просуванні міжнародного правопорядку і стабільності підкреслює трансформаційний потенціал Росії та Китаю [Bailes 2007, 246]. Проте боротьба за європейсько-азіатський економічний простір для Росії може виявитися занадто дорогою справою, а Китай, навпаки, володіє всіма необхідними інструментами для здійснення цієї реінтеграції у форматі свого Нового шовкового шляху. Незважаючи на існуючі зіткнення інтересів, боротьба проти однополярності уможливило зближення Росії та Китаю, дозволяє їм розширити механізми співпраці з окремих політичних питань і в деяких сферах економіки (насамперед це енергетика та інвестиції), правда, на умовах компромісу з російської сторони. У цілому основою стратегічного партнерства двох країн є експорт російської зброї й енергоносіїв, яких вкрай потребує Китай⁹.

Подальше посилення асиметрії російсько-китайських відносин, на думку О. Габуєва, виявляється ось у чому: 1) посилення економічної орієнтації на Китай; 2) полегшення режиму для китайських інвестицій; 3) підписання на китайських умовах нових великих угод (наприклад, газопровід і прикордонна інфраструктура); 4) китайські фінансові установи підтримують антиросійські санкції Заходу, але при цьому Москва й Пекін розвивають паралельну фінансову інфраструктуру, яка буде захищена від цих санкцій; 5) нові залізничні та телекомунікаційні російсько-китайські проекти можуть знизити технологічні зв’язки Заходу і, відповідно, збільшити залежність від Китаю; 6) російсько-китайські відносини стають не тільки все більш нерівними, а й безальтернативними для Росії [Gabuev 2016].

“Українська криза” і російсько-китайські відносини

Після початку “української кризи” багато аналітиків почали говорити про початок стратегічного вирівнювання відносин між Росією й Китаєм. З китайської точки зору, війна в Україні є частиною геополітичної боротьби між Росією і Сполученими Штатами. Деякі китайські аналітики висловлювали припущення про те, що зміна влади в Києві – це державний переворот, підготовлений Сполученими Штатами з метою створення конфлікту між Європою, Китаєм і Росією, що в кінцевому підсумку повинно перешкодити здійсненню інтеграційних процесів на Євразійському континенті з подальшим фокусуванням всієї енергії США на Азіатсько-Тихоокеанському регіоні і на “піднесенні Китаю” [Wang Yiwei 2014, 28].

Російська анексія Криму та підтримка бойовиків на Сході України мають прямий і непрямий вплив на Китай, для керівництва якого сепаратистські рухи завжди

є загрозою територіальній цілісності й суверенітету (власні проблеми – це Тибет, Сіньцзян-Уйгурський автономний округ і Тайвань). До того ж політична міжнародна криза, викликана “українською кризою”, може посилити негативні тенденції, пов’язані з уповільненням економічного зростання Китаю. Аж до 2013 року відносини між Україною та Китаєм розвивалися по висхідній, що було закріплено відповідними офіційними документами: Загальна декларація про встановлення відносин стратегічного партнерства (червень 2011 року), Договір про дружбу і співробітництво (грудень 2013 року), Спільна декларація про подальше поглиблення відносин стратегічного партнерства і відповідна Програма розвитку відносин на 2014–2018 роки. Китайські керівники протягом усього цього часу вважали Україну своїм важливим партнером на пострадянському просторі та навіть назвали першою європейською країною на Новому шовковому шляху. Однак повноцінному здійсненню цього грандіозного трансконтинентального проекту може завадити війна на Сході України, тому Китай зацікавлений у якнайшвидшому вирішенні цього конфлікту. До цього моменту багато інвестиційних проєктів можуть бути припинені або анульовані (наприклад, ті з них, які планувалися в Криму). Таким чином, “українська криза” поставила Китай перед вирішенням складного зовнішньополітичного завдання – як реагувати на агресивну поведінку Росії. Важливо, що для Китаю найважливішими є відносини зі Сполученими Штатами, якими Китай не ризикуватиме заради Росії. Але при цьому Китай не буде підтримувати й будь-які політичні чи економічні санкції проти Росії [Tiezzi 2014].

Внаслідок агресії Росії проти України відбулися істотні зміни в російсько-китайських відносинах. Сьогодні Росія змушена більш тісно співпрацювати з Китаєм через погіршення відносин із Заходом. Російські й китайські експерти в численних статтях, виступах і на різних форумах постійно заявляють про високий рівень відносин між двома країнами. При цьому китайські дослідники вважають, що Росія стала більш залежною від Китаю, який дістав можливість просувати свою позицію у відносинах. Наприклад, Росія була змушена переглянути свою спочатку негативну позицію щодо проєкту Нового шовкового шляху і підписати газову угоду, про що протягом десяти років сторони не могли домовитися [Wright 2014]. На регіональному рівні криза в Україні підштовхнула Росію до пошуків більш тісної співпраці з країнами Азіатсько-Тихоокеанського регіону, але за умови поваги тут інтересів Китаю. Крім того, посилення Росії в АТР може протидіяти США, в чому також зацікавлений Китай. У результаті з моменту початку “української кризи” співпраця між Росією та Китаєм не тільки не постраждала, а й навіть покращилася. Це вказує на переваги китайської дипломатії в умовах можливості здійснення прихованої стратегії, яка неможлива в умовах союзних відносин. Іншими словами, існуючі договірні відносини цілком влаштовують Китай, а союзницькі відносини не допоможуть вирішити територіальні суперечки (наприклад, Дяоюйдао) або “тайванське питання”. До того ж зрозуміло, що у своїх міркуваннях китайські експерти керуються китайським розумінням цього питання, а не російськими інтересами. Існує думка, що Китай закликав Росію не провокувати подальшу ескалацію кризи в Україні, бо це може перерости у великий конфлікт. Крім того, Пекін не підтримує задеклароване Росією право на захист інтересів своїх громадян та етнічних росіян за кордоном (концепція “русский мир”), бо це виправдало б можливість іноземного втручання в Тибет і Сіньцзян.

Можливі перспективи відносин Росії і Китаю

8 травня 2015 року В. В. Путін заявив, що “відносини Росії і Китаю досягли безпрецедентного рівня” [Путін... 2015]. На травневому самміті 2015 року Росія та Китай підписали 32 угоди про спільну діяльність, більшість із яких пов’язані з економічними проєктами [Документы... 2015]. Шість із цих угод передбачають надання

кредитів російським компаніям і банкам, але найбільший резонанс мала заява про проект у рамках взаємодії Євразійського економічного співтовариства та Нового шовкового шляху – будівництво швидкісної залізниці між Москвою і Казанню. Крім того, китайський Фонд “Шовковий шлях” отримав 9,9 % акцій проекту “Ямал СПГ”, який передбачає будівництво заводу з виробництва зрідженого природного газу потужністю 16,5 млн. тонн на рік (сума угоди склала 1 млрд. дол. США) [“Новатек”... 2016]. Китайський підхід до співпраці з Росією є винятково прагматичним, і тому інвестиції також спрямовані на досягнення економічної вигоди, але сама російська економіка часто визначається китайськими вченими як неефективна, технологічно відстала, з дуже високим рівнем корупції [程敏 2015].

Розворот Росії на Схід і надія на отримання альтернативного джерела економічної підтримки від Китаю після введення західних санкцій не виправдалися. Проте Китай, як і раніше, залишається найбільшим торговим партнером Росії. Стратегічне партнерство і запевнення в дружбі, зростання двостороннього торговельного обороту і координація дій з багатьох міжнародних питань є скоріше показником прагматичних інтересів і Росії, і Китаю. Спільний виступ проти однополярного світу насправді не підкріплено реальною можливістю конкурувати з економічною та військовою потужністю США. Виходячи з нинішнього стану, співробітництво Росії та Китаю може посилитися тільки в короткостроковій перспективі, а в довгостроковій – Китай продовжить розвивати свою економічну експансію в Центральній Азії і на пострадянському просторі. Крім того, як зазначає О. Габуєв, поведінка Кремля щодо Китаю визначається “крайнім європоцентризмом” Путіна та “майже повною безграмотністю” російських еліт стосовно Китаю (або стосовно пов’язаних тем Азії в цілому). Тому, незважаючи на заяви щодо створення євразійської ідентичності, насправді це спрямовано на посилення позиції Росії в переговорах з Європою. І навіть якщо визнати, що Китай став більш важливим партнером для Росії, то це не означає, що Росія стала більш важливим партнером для Китаю, який тільки підкреслює свою зацікавленість у продуктивних і сприятливих відносинах з цією країною. Ключовим аспектом зовнішньої політики Китаю, як і раніше, залишаються відносини зі Сполученими Штатами, а відносини з Росією стають все більш асиметричними й не на користь Росії.

¹ “Жовта небезпека” (англ. yellow peril), “Китайська загроза” (англ. China threat або англ. Chinese danger) – ксенофобські концепції, пов’язані з побоюваннями потенційної агресії з боку азіатських народів і держав, зокрема КНР. Автор цього виразу – французький публіцист Поль Леруа Больє (1843–1916), який вперше висловив свої побоювання з приводу “пробудження Сходу” – посилення таких країн, як Китай і особливо Японія. На початку ХХ століття “жовта небезпека” була однією з двох “великих ксенофобій” разом з теорією єврейської змови. Ці дві фобії могли зливатися в одну теорію світової змови.

² Перший офіційний союз двох країн було створено 22 травня (3 червня) 1896 року в Москві – це так званий Союзний договір між Російською імперією і Китаєм (імперією Цин), головною причиною підписання якого стало “корейське питання”, що загострилося в другій половині 1880-х років. Союзний договір складається з невеликої вступної частини, в якій зазначаються мета і завдання його укладення, та шести статей. У преамбулі договору підкреслюється бажання обох держав зміцнити мирні відносини на Далекому Сході, “щасливо встановлені”, і запобігти “новим іноземним вторгненням”. У першій статті договору визначається ймовірний противник – Росія та Китай зобов’язувалися підтримувати одне одного в разі нападу Японії на “російські території Східної Азії, китайські території або Корею”. Договір також надав Росії право на будівництво залізничної магістралі через територію Маньчжурії до Владивостока (Китайсько-Східна залізниця – далі КСЗ) з правом її викупу Пекіном. Ідеологічно цей договір було спрямовано проти союзу Японської імперії,

Британської імперії і США. Після захоплення Німеччиною території Цзяочжоу Росія домоглася надання їй в оренду земель у Маньчжурії і права на будівництво КСЗ. 1898 року була додатково укладена Російсько-китайська конвенція. Московський договір було підписано після повного розгрому Цинської імперії в Японсько-китайській війні 1895 року і практично повної ліквідації китайської армії та флоту, а також повної відсутності коштів у Китаю на відновлення армії у зв'язку з гігантськими репараціями, накладеними на неї. Московський договір принципово відрізнявся від нерівних договорів, які Китай був змушений підписати з деякими західними країнами в середині XIX століття в ході Опіумних воєн. Це перший в історії Китаю союзницький договір з європейською державою, хоча в результаті ці відносини виявилися недовготривалими, бо базувалися на абсолютно різних інтересах. Якщо Китай шукав союзника в протистоянні Японії, то Росія хотіла домогтися спрощення доступу до Піднебесної для ведення торгівлі й особливо отримання концесії на будівництво залізниці в Маньчжурії. Дію договору було припинено Портсмутським мирним договором від 1905 року, укладеним за підсумками невдалої для Росії Російсько-японської війни 1904–1905 років. Незважаючи на те що формально він продовжував діяти до 1911 року, під час Російсько-японської війни Китай дотримувався нейтралітету. Китай і Росія безперервно вели спір про право на КСЗ, що в кінцевому підсумку призвело до китайсько-радянському конфлікту 1929 року, найбільшого збройного зіткнення двох країн з моменту створення Китайської Республіки.

³ Китайський націоналістичний уряд і Радянський Союз 8 серпня 1945 року в Москві підписали договір терміном 30 років. За умовами договору сторони зобов'язувалися вести війну проти Японії до остаточної перемоги, не укладати будь-яких союзів і не брати участі в будь-якій коаліції, спрямованій проти іншої сторони. Обидві сторони брали на себе зобов'язання взаємно поважати суверенітет і територіальну цілісність одна одної та не втручатися у внутрішні справи одна одної. Другий офіційний союз двох країн був недовгим, тому що в 1949 році була утворена Китайська Народна Республіка і радянсько-китайська угода 1945 року стала недійсною. З новим китайським урядом Радянський Союз підписав і новий договір, що сталося в лютому 1950 року.

⁴ Радянсько-китайський “Договір про дружбу, союз і взаємну допомогу” (中苏友好同盟互助条约, *Zhōng-sū yǒuhǎo tóngméng hùzhù tiáoyuē*) був підписаний у Москві 14 лютого 1950 року і набув чинності 11 квітня 1950 року. Фактично тісні відносини між СРСР і КНР встановилися раніше – коли СРСР надавав допомогу компартії Китаю в боротьбі за владу, тому підписання договору просто констатувало стан речей і було приурочене до візиту Мао Цзедуну в Москву. Є відомості, що договір було укладено таємно ще в серпні 1945 року, а церемонія підписання в 1950 році просто стала способом зняти з нього гриф “секретно”. Згідно з угодою кожна зі сторін зобов'язувалася не вступати в союз, спрямований проти іншої, брати участь у будь-яких діях, спрямованих проти іншої країни, а в разі нападу Японії на одну з країн інша країна зобов'язувалася використовувати всі свої можливості для надання військової та іншої допомоги. Відповідно до цієї угоди Радянський Союз погодився передати всі права та власність КЗС китайській стороні без компенсації, відмовився від своєї військово-морської бази в Порт-Артурі і навіть передав всю радянську власність у Даляні. Крім того, Радянський Союз зобов'язувався надати Китаю кредит у розмірі 300 млн. дол. США. Цей союз значно відрізнявся від попередніх російсько-китайських альянсів, бо він був всеосяжним і стосувався політичних, економічних, дипломатичних, ідеологічних інтересів і питань безпеки, що принесло величезні вигоди Китаю. Після того як у 1964 році відбувся фактично повний розрив відносин між КНР і КПК, “Договір про дружбу, союз і взаємну допомогу” втратив своє значення, але формально діяв до 11 квітня 1980 року – після того як за рік до закінчення 30-річного терміну договору китайська сторона заявила, що не буде його продовжувати.

⁵ Янь Сюетун (阎学通; пінйінь: Yán Xuétōng; народився 7 грудня 1952 року в Тяньцзіні, Китай) – доктор філософії в галузі політології, декан Інституту сучасних міжнародних відносин в Університеті Цінхуа і головний редактор видання “The Chinese Journal of International Politics” (Oxford University Press). 2008 року американський журнал “Foreign Policy” включив Янь Сюетуну до 100 найкращих інтелектуалів світу. Вважається, що він тісно пов'язаний з китайськими лідерами.

⁶ Чжан Веньму (张文木; пінйінь: Zhāng Wénmù) – професор Центру стратегічних досліджень при Пекінському університеті аеронавтики й астронавтики, дослідник стратегії

національної безпеки, автор ряду наукових книг (найважливіші – “Стратегія безпеки Китаю в новому столітті” та “Аналіз національної безпеки й інтересів Китаю у світовій геополітиці”).

⁷ Докладно див.: [Кіктенко 2013].

⁸ Докладно див.: [Кіктенко 2015].

⁹ У період із 2010-го по 2014 рік Росія входила до п'ятірки найбільших експортерів зброї. На регіон Азії та Океанії у 2005–2009 роках припадало 69 % всього експорту російського озброєння, а Китай традиційно є найважливішим покупцем [Hong Yi-Lien 2012, 107–108]. У період з 1992-го по 2006 рік Росія поставила до Китаю зброї на загальну суму 26 мільярдів доларів США. Надалі ця тенденція продовжилася: у 2010–2014 роках Китай був другим після Індії покупцем російського озброєння [Wezeman 2015]. 2015 року Росія і Китай підписали контракт на поставку 24 літаків Су-35.

ЛІТЕРАТУРА

Акихиро Ивасита. 4000 километров проблем. Российско-китайская граница. Москва, 2006.

Воскресенский А. Д. Китай и Россия в Евразии. Историческая динамика политических взаимовлияний. Москва, 2004.

Документы, подписанные по итогам российско-китайских переговоров // **Президент России, 2015**, 8 мая. – <http://kremlin.ru/supplement/4972>

Кіктенко В. О. Концепт “стратегічне партнерство” у зовнішній політиці Китаю та пошуки формули міжнародних відносин “нового типу”; Політичні та економічні складові стратегічного партнерства України та Китаю // **Східний вектор стратегічного партнерства України. Аналітична доповідь. Київ, 2013.**

Кіктенко В. О. Теорія “мирного піднесення / розвитку Китаю” в політичному та науковому дискурсі // **Східний світ, 2015**, № 1.

Лукин А. В. Медведь наблюдает за драконом. Образ Китая в России в XVII–XXI веках. Москва, 2007.

“Новатэк” продал 9,9 % в “Ямал СПГ” китайскому Фонду Шелкового пути // **Ведомости, 15.03.2016**. – <https://www.vedomosti.ru/business/articles/2016/03/15/633666-novatek-yamal>

Путин В. В. Россия и меняющийся мир // **Московские новости, 27.02.2012**. – <http://www.mn.ru/politics/78738>

Путин: отношения России и Китая достигли беспрецедентного уровня // **РИА Новости, 08.05.2015**. – <http://ria.ru/east/20150508/1063269299.html>

Российско-китайская совместная декларация о многополярном мире и формировании нового международного порядка (принята в г. Москве 23.04.97) // **Законы России**. – http://www.lawrussia.ru/texts/legal_743/doc743a830x878.htm

Совместная декларация Китайской Народной Республики и Российской Федерации о международном порядке в XXI веке // **Посольство Китайской Народной Республики в Российской Федерации, 2005.07.02**. – <http://ru.china-embassy.org/rus/jbwzlm/sgxw/t202668.htm>

Титаренко М. Л. Россия и Восточная Азия: вопросы международных и межцивилизационных отношений. Москва, 1994.

Титаренко М. Л. Предисловие // **Российско-китайские отношения. Состояние и перспективы. Москва, 2005.**

Цзян Цзэминь. Ускорить процесс реформы, расширения внешних связей и модернизации, добиться более значительной победы в строительстве социализма с китайской спецификой (12 октября 1992 года) // *Цзян Цзэминь. Реформа, развитие, стабильность. Москва, 2001.*

Bailes A., Dunay P., Pan Guang, Troitskiy M. The Shanghai Cooperation Organization // **SIPRI Policy Brief 17, 2007.**

Berryman J. Russia and China in the New Central Asia: The Security Agenda // **Key Players and Regional Dynamics in Eurasia** / Eds. Maria Raquel Freire and Roger E. Kanet. New York, 2010.

Blagov S. Russians Wary of Land Deals with China // **Asia Times Online, 2015**, June 29. – <http://atimes.com/2015/06/russians-wary-of-land-deals-with-china/>

Brooks S. G., Wohlforth W. C. **World Out of Balance: International Relations and the Challenge of American Primacy.** Princeton, NJ, 2008.

Ferdinand P. Sino-Russian Relations: an Analytical Overview // **Russia-China Relations: Current State, Alternative Futures, and Implications for the West, FIIA Report 30** / Moshes, Arkady and Nojonen, Matti (eds). Helsinki, 2011.

- Gabuev A. A “Soft Alliance”? Russia-China Relations After the Ukraine Crisis // **European Council on Foreign Relations**, February 2015, № 126.
- Gabuev A. Friends With Benefits? Russian-Chinese Relations After the Ukraine Crisis // **Carnegie Moscow Center**, 2016.06.29. – <http://carnegie.ru/2016/06/29/friends-with-benefits-russian-chinese-relations-after-ukraine-crisis/j2m2>
- Hiro D. **After Empire: The Birth of a Multipolar World**. New York, 2010.
- Hong Yi-Lien. PLA Military Modernization and Sino-Russian Military Cooperation // **National Security Under the Obama Administration** / Eds. Mark J. Miller and Bahram M. Rajaei. New York, 2012.
- Jakobson L., Holtom P., Knox D., Peng Jingchao. China’s Energy and Security Relations with Russia: Hopes, Frustrations and Uncertainties // **SIPRI Policy Paper**. № 29. Stockholm, 2011.
- Kaczmarzski M. **Russia-China Relations in the Post-Crisis International Order**. New York, 2015.
- Lo Bobo. **Axis of Convenience: Moscow, Beijing, and the New Geopolitics**. Washington DC, 2008.
- Lo Bobo. Ten things everyone should know about the Sino-Russian relationship // **Centre for European Reform**. London, 2008a.
- Lubina M. Back to the Past: The Present Model of Sino-Russian Relations as a Return to their Initial Asymmetry // **Contemporary Asian Studies Series**. Vol. 1, № 1. 2014.
- Lukin A. Russia and China after The Ukrainian crisis: the Future of the Relationship // Blank S., Lukin A., Rozman G. **Uneasy Triangle: China, Russia, and the United States in the New Global Order**. Washington, 2015.
- Rapprochement or rivalry?: Russia-China relations in a changing Asia** / Sherman W. Garnett, editor. Washington, D. C., 2000.
- Rozman G. A New Sino-Russian-American Triangle? // **Orbis**. Vol. 44, № 4. Fall 2000.
- Tiezzi S. China Backs Russia on Ukraine // **The Diplomat**, 2014, 4 March. – <http://thediplomat.com/2014/03/china-backs-russia-on-ukraine/>
- Wang Yiwei. Ukrainian Crisis: An Opportunity for Managing China-U.S.-Russia-Europe Relations // **Contemporary World**, 2014, № 1.
- Weitz R. Why Russia and China Have Not Formed an Alliance // **Naval War College Review**. Vol. LVI, № 4. Autumn 2003.
- Wezeman P., Wezeman S. Trends in International Arms Transfers // **SIPRI Fact Sheet**, 2015, March.
- Wilhelmsen J., Flikke G. Chinese-Russian Convergence and Central Asia // **Journal of Geopolitics**, 2011, № 16.
- Wilson J. L. **Strategic Partners: Russian-Chinese Relations in the Post-Soviet Era**. Armonk, N.Y., 2004.
- Wilson J. L. Soft Power: A Comparison of Discourse and Practice in Russia and China // **Europe-Asia Studies**. Vol. 67, № 8. 2015.
- Wishnick E. **Mending fences: the evolution of Moscow’s China policy, from Brezhnev to Yeltsin**. Seattle, WA, 2001.
- Wright C. \$400 Billion Gas Deal Shows Russia Looking to China to Replace Western Money // **Forbes**, 2014, 22 May. – <http://www.forbes.com/sites/chriswright/2014/05/22/400-billion-gas-deal-shows-russia-looking-to-china-to-replace-western-money/>
- 高飞, 张建. 多边视角下的中俄经贸关系及发展前景 // **中国与国际关系学刊** 2013, 年, 第2期。
- 程敏. 欧亚经济联盟四问 // **求是** 2015, 年01月12。 – http://www.qstheory.cn/international/2015-01/12/c_1113963249.htm